

Emlékezés Fehér Ferencre

Kollégánk és mesterünk, lapunk egykori szerzője és konzulense, Fehér Ferenc 1994 júniusában hunyt el. Mint arról 1995/2. számunk hírei között beszámoltunk, ez év január 14-én az MTA Filozófiai Intézete és a Mókus Illés Alapítvány „Szabadság és egyenlőség” címmel emlékkonferenciát szervezett Fehér Ferenc tiszteletére.

A tudományos találkozón – amelyet Fodor Gábor művelődési és közoktatási miniszter nyitott meg – megjelentek Fehér Ferenc barátai, kollégái, tanítványai és tisztelői. Neves külföldi vendégelőadók mellett Márkus György, Heller Ágnes, Tamás Gáspár Miklós, Krokovay Zsolt, Sós Vilmos, Konrád György, Tallár Ferenc és Hanák Péter tartottak előadást, amelyek közül azóta már több megjelent különböző folyóiratokban. Folyóiratunk Krokovay Zsolt előadásának közlésével emlékezik Fehér Ferencre, a világszerte ismert tudósra és melegszívű emberre.

KROKOVAY ZSOLT

A szólásszabadság elve a polgárjogok egy rendszerében*

Szeretnék megvédelmezni vagy legalábbis rokonszenvenné tenni egy filozófiai elméletet, amelyet helyesnek és bizonyos feltevések mellett igaznak tartok. Olyasmi ez a mai világban, ami kellőképpen távol áll mind a posztmodern, mind a posztkommunista filozófiai divattól, de ami éppen ezért nagyon is helyénvaló vállalkozás arra a filozófusra emlékezve, aki mindaddig kitartott népszerűtlen eszméi mellett, amíg hitt az igazságukban.

A polgárjogok egy rendszeréről, és nem a polgárjogok rendszeréről fogok beszélni, mert nem akarom, hogy azt gondolja valaki, felfedezhető a vizsgálódás, az alapok feltárásának valamilyen módszerével a szabadság és az egyenlőség összehangolt követelményeinek a helyes rendszere. Éppen azt fogom állítani, hogy polgárjogaink nem a természet ésszerűségéből, de nem is az ész természetéből következnek, hanem a társadalom egy sajátos felfogásából, és az elmélet, amelyet a hagyomány és a tapasztalat bizonyos összegezésével felvázolok, egy változata lesz csupán az így felépíthető rendszereknek.

Azzal kezdem, hogy tisztázom, miféle előnyt jelent törvényes jogokkal rendelkezni, és hogy miért volt hitvány az életünk ebben az országban, amikor egy sor alapvető fontosságú területen megfosztottak minket ezektől az előnyöktől. Másodszor, azt veszem szemügyre, miként garantálja számunkra ezeknek a törvényes jogoknak a sérthetetlenségét a jól megszövegezett alkotmány. Azt emelem itt ki, hogy amennyiben olyan társadalmat akarunk felépíteni, amely sza-

* Az előadás elhangzott 1994. december 14-én, Budapesten, az MTA Filozófiai Intézet és a Mónus Illés Akadémia Fehér Ferenc tiszteletére rendezett, „Szabadság és egyenlőség” című emlékülésén.

bad, egyenlő és a maguk javát kifejezni, illetve átgondolni képes polgárok elfogadhatóan méltányos együttműködése, úgy mi lesz a szerepe az alkotmány elveinek törvényes jogaink megszabásában. Harmadszor felteszem a kérdést, min alapulnak tulajdonképpen ezek az alapjogokat létrehozó elvek. Ezt követően, gondolatmenetem negyedik részeként, arról teszek említést, hogy miként oldhatjuk meg a jogok határeseteknek, látszólagos összeütközéseinek problémáit. És végül ötödszörre jutok el választott példámhoz, a szólás szabadságához, hogy én is ezt tekintsem egy ilyen okfejtés legnyilvánvalóbb esetének. Miként egykoron John Stuart Mill, miután lefektette a szabadság igen egyszerű elvét, a másoknak okozott kár, avagy a társadalmi önvédelem elvét.

I.

Egy jog törvényes igény, a törvényben biztosított igény, törvény szerint érvényes, a törvényes kikényszerítés eszközeivel oltalmazandó igény. Más és más összefüggésekben pozitív szabadságot ad valamire és negatív szabadságot ad valamivel szemben; hatalmat ad és mentesít a hatalomtól. Egy-egy történelmileg kialakult jog e különböző fajtájú előnyök – a szabadság, az igényjogosultság, a hatalom és az immunitás – másképp és másképp összekapcsolt együtteseiből áll.

Egy jognak azután, ez a második legfontosabb dolog vele kapcsolatban, abszolút súlya, elsőbbsége van minden más értékkel, szemponttal, megfontolással, érdekekkel szemben. Egy jog léte ugyanis éppen azt jelenti, hogy az igény, amire vonatkozik, nem lehet politikai mérlegelés, vitatkozás, szavazás tárgya. Egy embernek lehet ezt-azt adni, de egy polgárnak – ha a dolgok úgy alakulnak, ahogy az rendjén van – biztosítani kell, ami elidegeníthetetlenül jár neki, akár visszaél ezzel, akár nemes célokra használja. Ennélfogva egy gondosan körvonalazott jogot, mint majd még visszatérek rá, végső soron, fogalmi okokból, csak egy másik jog korlátozhat.

A polgári jogban a polgárok magánemberi jogai más polgárok számára írnak elő köteleességeket. A jogok, illetve a köteleességek és kötelezettségek között ily módon logikai szimmetria van. Ha szerződünk, egyezséget kötöttünk vagy magatartásunkból kikövetkeztethetően elfogadtunk egy megállapodást, akkor egyfajta erkölcsi szimmetriáról is beszélhetünk: az érintett felek köteleességévé lett a vállalt kötelezettségek betartása, és mintegy ezek fejében, ennek mértékében jutnak hozzá jogaikhoz. Abban az értelemben, hogy aki nem dolgozik, ne is egyék. De ennél is lényegesebb, hogy lássuk, az összes magánegyezség voltaképpen csak azért érvényes, mert a törvény, az állam, a közhatalom szavatolja a beléfoglalt pontok behajtását. Még a szent magántulajdon sem ér túl sokat tolvajt és rablót lefülelő rendőrök nélkül.

Mindezek következtében senki se akarjon jogokat, ha nem akar erős, hatékony államot, vagyis börtönöket, hivatalokat, bürokratá-

kat. Az anarchista vagy a kommunista, amikor az állam elhalásáról ábrándozik, egy jogok nélküli társadalom eljövételét hirdeti. Vagy mert a viszonylagos emberi jószág elképesztő megnövekedésében, a szeretet és az önzetlenség egyszer majd beköszöntő uralmában reménykedik, vagy mert a javak viszonylagos szűkösségét váltja fel szerinte a fejlődés egy pontján a páratlan bőség.

Természetes összefüggés van jogaink és önérzetünk között. Ahol a dolgok a rendes kerékvágásban mennek, ott a polgárok nem hajtogatják úton-útfélen jogait. A szomszéd általában megfizeti időben adósságát, s a kérdés, hogy mire lenne joga hitelezőjének, fel sem merül. De ha a teljesítés elmarad, akkor sem rohanunk okvetlenül a bíróságra, hiszen szabadságunkban áll türelmesen várni, majd csendesén figyelmeztetni adóssunkat, ezt követően pedig meghallgatni és talán respektálni mentségeit. Megtörténhet, hogy mindezek után részben vagy teljesen elengedjük, elhalasztjuk vagy új alapokra helyezük a nekünk járó teljesítéseket. A világ kevésbé borzasztó helyein általában csendesén töltik be szerepüket a jogok: ott vannak a háttérben, de nincs szükség fitogtatásukra. Elrettentő szankciók, a megsértésükért kilátásba helyezett büntetések és más kemény bánásmódok nem arra valók, hogy feleslegesen ijesztgessük velük az alapjában véve tisztességes embereket. Amikor viszont nem általános a polgárbarátság, a polgártársi kötelek elismerése, a legszebb papírosjogokkal sem megyünk sokra.

II.

A polgárjogok, ahogy öntudatos pillanatainkban alapvető jogainkat nevezzük, az alkotmányból erednek. Ha el akarjuk valakinek magyarázni, mire szolgál az alkotmány, akkor nézetem szerint azt kell először mondanunk, voltaképpen arra való, hogy megnehezítse a polgárjogok eltiprását. Korlátlan uralom esetén a demokrácia a többség zsarnoksága lenne. Az alkotmányban formális elvek veszik körül a jogalkotás és általában a közhatalom gyakorlásának eljárásait, a tartalmi elvek pedig tételesen felsorolják, deklarálják azokat a tilalmakat, amelyeket a közhatalom gyakorlója nem sérthet meg sem közvetlenül, sem a közbelépést elmulasztva; sem a törvényhozásban, sem az államigazgatásban, sem a bíróságokon. Ezeknek a formális és tartalmi elveknek az intézményes eredménye a polgárjogok rendszere.

De megint azt mondhatjuk, a dolgok – rendes körülmények között – az esetek kilencvennyolc százalékában simán mennek a maguk útján, s ha netán mégis valamilyen gondunk támadna, megvan a módja, hogyan oldhatunk meg közönséges, egyszerű problémákat. Fellebbezünk valahova, meghallgatást kérünk ügyünkben, s ha szükséges, magyarázatot adunk a nehézség vagy a félreértés tisztázására. Újabb időkben továbbá van egy testületünk, az Alkotmánybíróság, amely képes megállapítani – felhatalmazása alapján –, ha egy rendel-

kezés, törvény vagy ítélet sérti az alkotmányt. Az alkotmány megsértése végső soron – bár ez nem mindig szembetűnő – a polgárjogok megsértése. A polgárjogok által biztosított törvényes immunitás azt eredményezi, hogy az alkotmánysértő intézkedés – bizonyos értelemben – nulla, semmi. Olyan, mintha nem is létezne. A köztisztviselő, a törvényhozó vagy a bíró abban a hiszemben járt el, hogy tesz valamit, hogy a ráruházott hatalmat gyakorolja, holott valójában nem tett semmit. Körülbelül úgy járt el, mint Jancsi, aki jutányos áron akarta eladni Juliska biciklijét annak tudta nélkül.

Hogyan állapítja meg valaki azt a tényt, hogy sérelem ért egy jogot? Azt, hogy a törvény elismeri-e egy polgár valamilyen igényét jogként, a legegyszerűbb esetekben minden felnőtt ember meg tudja mondani. Ha netán valaki kételkedne a válaszbán, akkor azt mondanák neki, üsse fel a törvénykönyvek megfelelő lapjait, vagy ha egyedül nem boldogul, kérjen tanácsot. Egyáltalán nem nehéz kiderítenie, hogy a kérdéses jog „létezik-e” vagy sem. Egy kicsit nehezebb, de azért még mindig elég egyszerű a helyzet, ha az igény érvényességének eldöntéséhez értelmeznünk kell, avatott módon, a törvény szövegét. Ám még az ilyen újra meg újra felbukkanó joghézag kitöltése sem boszorkányság, legalábbis kellő jogászai szakértelem birtokában. Ami nincs ott betű szerint a szövegben, nincs így és ebben a formában leírva az alkotmányos dokumentumokban, az kihámozható a törvényi és eseti indoklásokból, az elveket rögzítő – és az elvek felfogására vonatkozóan irányadó – nagy jogi doktrínákból.

Az igazán nehéz esetek azok, amikor, ahogy mondani szokták, hallgat a törvény, hallgat az alkotmányozó szándék, és csak az ilyen doktrínák összefüggéseiből tudunk útmutatást kapni. Az alkotmányos elvek legkövetkezetesebb értelmezéséből. A láthatatlan alkotmányból. Ez azért lehetséges, mert egy elv logikailag mindig többet foglal magába, mint az alkalmazását meghatározó, papírra vetett szabály.

III.

A jogok tehát közvetlenül vagy közvetve nagy alkotmányos elvekből következnek. De min alapulnak ezek az elvek? Nyilvánvaló, hogy csak akkor lehetnek – a törvényhozást megelőzően és azzal szemben is érvényesíthetően – a jogok forrásai, ha el tudjuk kerülni az alapok alapjaival kapcsolatos végtelen regresszust. Megoldást csak az jelenthet, ha az elveknek – az összes elvnek – olyan alapot találunk, amely a fundamentum értelmében nem végső, az elvek gyakorlati szerepét tekintve azonban az.

Két olyan érdekünk van, amelyek védelmezéséről, úgy tűnik, senki sem mondhat le ésszerűen anélkül, hogy ne kerülne ellentétbe a szabad és egyenlő polgárok méltányos együttműködésének egy elfogadható – és hagyományainkban gyökerező – felfogásával.

Az egyik az az érdekünk, hogy képesek legyünk a magunk életfelfogásának, javának megfogalmazására, és így mindazoknak a szelle-

mi képességeknek a kifejlesztésére és gyakorlására, amelyek az ésszerű gondolkodáshoz és cselekvéshez szükségesek. Nevezzük ezt az érdeket az ésszerűség érdekének.

A polgárok másik, az ésszerűség érdekével egy sorban említhető érdeke ahhoz a képességükhöz fűződik, hogy meg tudják ítélni társadalmi berendezkedésük igazságosságát, és hogy kifejlesszék és gyakorolják az ehhez szükséges erkölcsi képességeket. Nevezzük ezt az érdeket az igazságérzet érdekének.

Amit a szabadság fogalmának legegyszerűbb elemzése alapján a kényszer hiányának nevezhetünk, az alkotmányosság értelmében a törvényes kötelezettség hiánya. Az alkotmány a puszta szabadsággal szemben törvényes immunitást garantál számunkra az alapvető szabadságjogok kerítésén belül. Ebben az értelemben ez a terület valóban a negatív szabadság területe, de hogy hol kell lennie a kerítésnek, az a polgárok két legfontosabb érdekének pozitív taglalásából következik. Pozitív kritériumokat kell találnunk az egyes jogok körvonalazásához és összeütközésük elkerüléséhez.

Az igazságérzet érdekét, az igazságosság elveinek alkalmazását, „erkölcsi izmaink” gyakorlását a politikai szabadság és a gondolkodás szabadsága szolgálja a leginkább közvetlenül. Ilyen alapvető szabadság a képviselői rendszer választási és választhatósági szabadsága, a közügyek nyílt vitatásának szabadsága, a sajtó szabadsága vagy a gyülekezési szabadság.

Az ésszerűség érdekét, a felfogásunk kialakításához, finomításához és követéséhez szükséges képességek, a „szellemi izmok” gyakorlását a lelkiismereti és az egyesülési szabadság szolgálja a leginkább közvetlenül. Ebbe a csoportba, a lelkiismereti szabadságot védelmező alapvető jogok és szabadságok kategóriájába tartoznak a vallásos hit, az erkölcsi meggyőződés, a filozófiai tanok, a tudományos nézetek, a művészi kifejezés és az ízlés szabadságához fűződő jogok és szabadságok. Meglehet, aki keresztény, a lelki szegénységben rejlő boldogságot keresi, de ez nem menti fel a közhatalmat a polgárok lelkiismereti szabadsága által rárótt köteletség alól, ami nem más, mint a művelődés, az iskoláztatás elemi feltételeinek megfelelő színvonalú előteremtése.

A két legfontosabb érdeket közvetve szolgálja a személyi és személyiségi, valamint a jog uralmával kapcsolatos szabadság. Am a testi épségéhez, személyisége és képességei teljes kifejlesztéséhez, az erkölcsi függetlenséghez és a háborítatlan magánéletéhez csak annak a polgárnak lehetnek az üres papírosnál többet érő jogai, akinek olyan társadalmi és anyagi helyzetet garantálunk, amely megfelel a kérdéses társadalomban egy átlagos felnőtt elemi társadalmi és gazdasági szükségleteinek. Aki éhes vagy fázik, akit betegségében sorsára hagytak, vagy aki magára maradt, az nem sokra megy a polgárjogokkal: képmutatás aggódunk az analfabéta önkifejezési jogaiért, a hajléktalan magánéletének tiszteletben tartásáért. A negyedik hagyományos csoportba végül azok az alapjogok és alapszabadságok tartoznak, amelyek nélkül nem beszélhetnénk a jog uralmáról. Ilyen

például vád esetén a méltányos tárgyalás joga, vagyis az ártatlanság védelmezése egészen addig, amíg a bíróság nyilvános, gyors és törvényes bizonyítási eljárás során, szakszerű védekezés ellenére ítéletet hoz a polgár bűnösségéről. Ilyen a letartóztatás, a motozás, az átkutatás, a fogvatartás ellen mentességet, illetve garanciákat biztosító jog. Ilyen az egyenlő tisztelet és bánásmód joga, a hátrányos megkülönböztetés tilalmából eredő szabadság.

IV.

A szabadság alapvető fajtái között is a két legfontosabb érdek révén teszünk különbséget. Ha egy meghatározott érdek az igazságérzet és az ésszerűség érdekét tekintve periferikus jelentőségű, nincs különösebb okunk az előmozdítására szolgáló ténykedések szabadságának védelmezésére. Minél fontosabb az érdek, annál fontosabb a szabadság.

Ha nem akarunk olyan sötét okoskodásokba bocsátkozni, hogy valami jog is, meg nem is, vagy hogy testi épségünk joga a bíró reggelijétől függ, akkor a határmegvonás mindkét oldalán indokokat kell felsorakoztatnunk. Egy jogot azzal határolunk el egy másik jogtól, hogy megfontoljuk mindkettő indokait, a különleges védelemre szoruló érdekeket.

Ezt két szinten kell megtennünk. Az alkotmány szintjén, ahol a polgárjogok deklarálásával felsoroljuk az egyenlő polgárjogok – és az általuk védelmezett érdekek – döntő területét, majd a demokratikus politikai eljárások és esetenként a bírói ítélkezés szintjén, ahol el kell végeznünk egy utólagos beszabályozást, finomhangolást is a határesetek, az új problémák és nézeteltérések megoldásához. El kell döntenünk, hogy elviseljük-e sötétedés után a lármás felvonulásokat, vagy hogy a mi városunkban milyen távolságra legyen egymástól az elemi iskola és a szexbolt.

V.

A szólásszabadság elve így azt az alapvető érdekünket védelmezi elsősorban, hogy gyakorolhassuk és tökéletesíthessük igazságérzetünket; hogy részt vehessünk teljes szabadsággal rendelkező, bárkivel egyenrangú polgárként a közügyek szabad, akadálytalan és mindenki előtt nyitva álló vitájában; hogy félelem nélkül bírálhassuk a rezsimit intézményeiben és képviselőiben, egészében és részleteiben, konstruktív és destruktív módon; s hogy ezáltal lehetővé tegyük a többi választópolgárnak a szabad tájékozódást. Igaz, a kifejezés szabadsága igen jó hatással lehet ítélőképességünk és egész személyiségünk fejlődésére, vagy, ahogy Milton és Mill mondja, erkölcsi és szellemi izmaink megerősödésére. Azzal, hogy vitára bocsátjuk nézeteinket, gyakran csakugyan bölcsebbek leszünk, de éppen ezért

nyilvánvaló, hogy a kommunikáció vagy a vélemény kifejezésének szabadsága fontos része általános személyi szabadságunknak is.

Kölcsey és Deák óta ebben az országban a cenzúra ellen tiltakozva mi mindig a szólás szabadságát védelmezzük, és nem általában a kifejezés vagy az erkölcsi függetlenség szabadságát. De láttuk az iménti megjegyzésekből, hogy a kommunikáció szabadságát két különböző alkotmányos elv is védelmezi. Az, hogy valaki szabadon fejezhesse ki a maga felfogását az emberi szexről vagy az emberi székletről, az egyik ember számára huszadrangú kérdés, a másíknak a politikai szabadság fontos biztosítéka. Egy obszcén karikatúra rendesen csupán egy bizonyos ízlést (vagy ízléstelenséget) fejez ki, de ha országgyűlési képviselők lobogtatják az „ábrázolatot” közreadó folyóiratot a betiltását követelve az országgyűlésben, akkor a politikai szólás-szabadság forog kockán.

Ami az egyik elv számára ily módon periferikus kérdés, a másik döntő jelentését érintheti. A magánélet, az emberi méltóság, a közrend és a közbiztonság védelme a személyi és személyiségi szabadság döntő kérdése, amíg sem a közügyek vitatását, sem az ésszerű ítéletalkotást nem segíti különösebben elő magánemberek szándékos, illetve gondatlanságnak betudható rágalmazása és sértegetése, a közszemlére kitett obszcenitás vagy az erőszak hirtelen kirobbanásával fenyegető izgatás.

Az izgatás kategóriája külön figyelmet érdemel. Itt a mondanivaló gyakran korántsem jelentéktelen legalapvetőbb érdekeink tekintetében. Mindazonáltal az, ahogyan, amikor és ahol elhangzik, összeegyeztethetetlen lehet a szabad eszmecsere nélkülözhetetlen belső rendszabályaival. Néha túl veszélyes a közlés. Ennek megállapítása során azonban ne felejtjük el, hogy az igazán védelemre érdemes szólásszabadság bizonyos fokig mindig veszélyes.

JEGYZET

Mivel előadásomban érthető okokból kerültem az utalásokat, szeretnék most az érdeklődők számára némi irodalmi útmutatást nyújtani az itt tárgyalt kérdésekhez. A szabadság és az egyenlőség fogalmáról, a jogok és az alkotmányos elvek logikai jellemzéséről lásd Hohfeld 1919; Hart 1955; 1961; 1973; továbbá Rawls 1971; 1985; 1992; valamint Dworkin 1977; 1981; Wellman 1985; 1987; illetve Feinberg 1966; 1973; 1980; 1984–1988. A láthatatlan alkotmány fogalma Dworkin „legjobb értelmezéséhez” áll közel: Sólyom 1993. A végső fundamentum elvetéséről lásd Rawls szerződéses gondolat kísérleteit: Rawls 1971; 1985; 1992. Vö. még Scanlon 1982 és Nussbaum 1990. Az érdek fogalmát nem abban a lélektani értelemben használom, ahogyan az individualista filozófusok és közgazdászok, hanem a méltányosságként felfogott igazságosság elméletének részeként. Az eszményeken alapuló érdekekről lásd Barry 1990. A filozófiai nehézségekkel nem sokat bíbelődő jogtudósok gyakran egyszerűen csak felsorolják a különböző alkotmányok különböző elveiben kifejeződő értékeket: Emerson 1970; Schauer 1982; Barendt 1987; Baker 1989; valamint ugyanígy Halmi 1994. A két alapvető érdek jellemzése John Rawls *Az alapszabadságok és elsőbbségük* című előadásából származik (Rawls 1992). De lásd még: Scanlon 1977. A jogok gyakorlásával kapcsolatos visszaélések fogalmát szellemesen elemzi Schauer professzor, aki Wittgenstein nyomán leszögezi, hogy csak olyasmivel lehet visszaélni, amihez jogunk van (Schauer 1982). A szólásszabadság magyarázatához lásd Meiklejohn 1965; Blasi 1977; Scanlon 1977; Kalven 1988, valamint Rawls 1992. A magyar hagyományokról: Krokovay 1994.

IRODALOM

- Baker, Edwin 1989. *Human Liberty and Freedom of Speech*. New York
- Barendt, Eric 1987. *Freedom of Speech*. Második, bővített kiadás. Oxford
- Barry, Brian 1990. *Political Argument*. Második, javított és bővített kiadás. London
- Blasi, Vincent 1977. The Checking Value in First Amendment Theory. *American Bar Association Foundation Research Journal*, 521.
- Dworkin, Ronald M. 1977. *Taking Rights Seriously*. Cambridge
- 1981. Is There a Right to Pornography? *Oxford Journal of Legal Studies* 1.
- Emerson, Thomas 1970. *The System of Freedom of Expression*. New York
- Feinberg, Joel 1966. Duties, Rights and Claims. *American Philosophical Quarterly* — 1973. *Social Philosophy*. Englewood Cliffs, N. J.
- 1980. Harmless Immoralities. In: *Rights, Justice, and the Bonds of Liberty – Essays in Social Philosophy*. Princeton, N. J.
- 1984–1988. *The Moral Limits of the Criminal Law*. 1–4. kötet. New York
- Halmi Gábor 1994. *A vélemény szabadság határai*. Budapest
- Hart, Hornell L. A. 1955. Are There Any Natural Rights? *Philosophical Review*, 64.
- 1961. *Concept of Law*. Oxford
- 1973. Bentham on Legal Rights. In: A. W. B. Simpson (ed.): *Oxford Essays in Jurisprudence*. Oxford
- Hohfeld, Wesley Newcomb 1919. *Fundamental Legal Conceptions*. New Haven – London
- Kalven, Harry Jr. 1988. *A Worthy Tradition – Freedom of Speech in America*. Chicago

- Krokovay Zsolt 1994. A szólásszabadság döntő jelentése. In: Lendvai Júlia–Kapillár Imre (szerk.) *Deák Ferenc, a liberális politikus*. Budapest
- Meiklejohn, Alexander 1965. *Political Freedom – The Political Powers of the People*. New York
- Nussbaum, Martha C. 1990. Aristotelian Social Democracy. In: R. Bruce Douglas – Gerald Mara – Henry Richardson (eds.) *Liberalism and the Good*. New York
- Rawls, John 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass.
- 1985. Justice as Fairness – Political, Not Metaphysical. *Philosophy and Public Affairs* 14.
- 1992. *Political Liberalism*. New York
- Scanlon, Thomas Jr. 1977. A Theory of Freedom of Expression. In: R. M. Dworkin (ed.) *The Philosophy of Law*. Oxford
- Contractualism and Utilitarianism. In: A. Sen–B. Williams (eds.): *Utilitarianism and Beyond*. Cambridge
- Schauer, Frederick 1982. *Free Speech – A Philosophical Enquiry*. Cambridge
- Sólyom László 1993. Az emberi jogok az Alkotmánybíróság újabb gyakorlatában. *Világosság*, 34.
- Wellman, Carl 1985. *A Theory of Rights: Persons under Laws, Institutions, and Morals*. Totowa, N. J.
- 1987. Privacy – A New Conception of Human Rights. In: J. Feinberg–H. Gross (eds.) *Philosophy of Law*. Második kiadás. Belmont, Ca.